

**ПЕРША КОДИФІКАЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ СПАДКОВОГО ПРАВА
ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УРСР 1922 РОКУ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

На сьогодні в Україні існує безліч нормативно-правових актів, які зачіпають майнові інтереси громадян, не виключенням стало і питання спадкового права. Однак проблеми нормативного закріплення спадкових правовідносин є і досі актуальними. Розділ 6 Цивільного кодексу України 2004 року присвячений спадковому праву, однак на практиці виникає безліч запитань із приводу реалізації цих положень. Для реалізації спадкових прав, як спадкодавця, так і спадкоємців, діють державні нотаріальні контори та приватні нотаріуси, які у своїй діяльності керуються законами України та підзаконними нормативно-правовими актами. Нещодавно набув чинності Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України, у якому декілька розділів присвячені спадковому праву. Окремі пункти нового Порядку були запозичені з інструкцій та порядків вчинення нотаріальних дій, які діяли у радянський період.

Актуальність дослідження історико-правових питань спадкування зумовлена зростаючим значенням приватної власності громадян і порядку її спадкування, необхідністю розроблення правового механізму, який належним чином міг би захистити права й інтереси громадян України. Огляд історії розвитку спадкового права має важливе не тільки наукове, але й практичне значення, оскільки дозволяє простежити на конкретному матеріалі складні процеси становлення та розвитку основних рис та інститутів спадкового права й можливість сприйняття кращих історико-правових конструкцій у цивільному законодавстві України.

Вивченню спадкового права присвячено багато праць відомих радянських і українських учених, а саме В. І. Серебровського, Б. С. Антімова, К. А. Граве, І. Н. Азімова, Т. П. Коваленко, А. М. Нємкова, М. В. Гордона, С. Н. Братусь, О. С. Іоффе, М. М. Богуславського, Р. Й. Халфіної та інші, сучасних вітчизняних фахівців — І. В. Жилінкової, О. В. Дзери, С. Я. Фурси, О. І. Харитоновой, Н. О. Саніахметової, З. В. Ромовської, В. В. Васильченко та інших. Дослідження проблем спадкового права є актуальним і досі, про це свідчать захищені дисертації молодих вчених, а саме О. Ю. Заїки «Становлення і розвиток спадкового права в Україні» (2007 рік), О. І. Неліна «Еволюція спадкового права в Україні: історико-правовий аспект» (2010 рік).

Мета цієї статті є аналіз норм спадкування за цивільним законодавством досліджуваного історичного періоду, розкриття протиріччя становлення радянського спадкового права при першій кодифікації, виявлення тенденцій розвитку спадкового права того часу та їх вплив на формування подальших спадково-правових відносин.

Історіографія радянського періоду визнавала наявність кризи початку 20-х років, але причини її пов'язувала переважно з господарською розрухою, зумовленою семирічною війною, спочатку світовою, а потім — громадянською. Але насправді початок паралічу виробництва, що розвивався невідворотно, був пов'язаний із способами державної партії зруйнувати механізм ринкових відносин. Політика «воєнного комунізму» та економічна криза спричинили масове незадоволення більшовиками, особливо в селянському середовищі, тому партійне керівництво вирішило запровадити нову систему заходів, які згодом називали новою економічною політикою. 9 серпня 1921 року Ленін підписав Наказ Ради народних комісарів «Про впровадження в життя засад нової економічної політики (далі — НЕП)» [1, 89].

Законодавство, яке існувало у період воєнного комунізму, не відповідало системі заходів, які проголошувались для розвитку нової економічної політики, тому було необхідно внести відповідні зміни та корективи до нормативно-правових актів. Першим кроком на цьому шляху стала Постанова III сесії ВЦВК від 22 травня 1922 року «Про основні приватні майнові права, визнані РРФСР, які охороняються її законами і захищаються судами РРФСР» і його аналог в Українській РСР — постанова ВУЦВК від 26 липня 1922 року «Про основні приватні майнові права, які визнаються УРСР, охороняються її законами і захищаються судами УРСР», які закріпили основні майнові права громадян.

Відповідні Декрети були прийняті з метою встановлення чітких взаємовідносин державних органів з об'єднаннями та приватними особами, приватних осіб з об'єднаннями, які приймають участь у розвитку виробничих сил країни, встановлення відповідних гарантій для реалізації їх майнових прав громадян.

Вперше було визначено основні правила спадкування майна, а саме: «право спадкування як за законом, так і за заповітом прямих низхідних родичів та одного із подружжя, що пережив спадкодавця, у межах загальної суми спадщини 10 000 золотих рублів, виключення з цього правила допускається лише в випадках, передбачених законом» [2, 145]. Однак реальних змін у порядку спадкування відразу з прийняттям декрету не відбулося у зв'язку з декларативним характером цих нормативних актів.

У Народному комісаріаті юстиції (далі — НКЮ) почали розробляти спеціальний нормативний акт про спадщину, який мав затвердити Раднарком до прийняття кодифікованого нормативно-правового акту. Цей проект був перехідним ступенем від декрету про скасування спадкування до частини «Спадкове право» Цивільного кодексу РРФСР 1922 року. У проекті вже отримали розвиток норми спадкового права, але ще збереглися положення, властиві декрету 1918 року «Про скасування спадкування», які носили характер соціального забезпечення. У зазначеному проекті багато що нагадує про погляди на використання спадкової маси для потреб соціального забезпечення, характерних для першого року революції. Однак у проекті було дозволено спадкування більше 10 000 золотих рублів для торгових і промислових підприємств. Пізніше, при складанні частини «Спадкове право» Цивільного кодексу, від цього положення відійшли.

У працях з цивільного права Новицької Т. Е. детально висвітлене питання дискусій, які відбувалися при обговоренні проекту Цивільного кодексу РРФСР. Так, при прийнятті декрету у Вищому центральному виконавчому комітеті (далі — ВЦВК) висувались ідеї про доцільність відродження в Радянській Росії спадкового права, знищеного декретом 1918 року. Противники спадкового права посилалися навіть на програми європейських соціал-демократичних партій, негативно ставилися до цього інституту. На захист відновлення інституту спадкування (а саме так розцінювалися положення декрету від 22 травня 1919 року щодо спадкового права) виступив А. Г. Гойхбарг. Він говорив про необхідність допустити передачу в спадщину насамперед підприємств. Що стосується іншого майна, предметів домашнього вжитку, вони і так, як правило, залишалися родичам, оскільки складали частину спільної власності сім'ї. Про можливість використання спадщини для потреб соціального забезпечення не було й мови [3, 104].

В УРСР перший Цивільний кодекс (далі — ЦК) був прийнятий постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 року і набирав чинності з 01 лютого 1923 року. Порядок спадкування регулювали 416–435 статті ЦК УРСР.

ЦК УРСР повністю відповідав положенням ЦК РРФСР та був побудований за його принципами. Спадковому праву була присвячена частина четверта «Спадкове право», яка ґрунтувалася на декреті від 22 травня 1922 року «Про основні приватні майнові права, визнані РРФСР, які охороняються її законами і захищаються судами РРФСР». ЦК слідом за декретом від 22 травня 1922 року твердо стоїть на позиції переходу майна у спадщину.

Була встановлена межа вартості майна, яке могло переходити в спадщину, а саме, не більше 10 тисяч карбованців золотом, без урахування боргів померлого. Якщо загальна сума спадкування була вищою встановленого законом максимуму, тоді відбувався розподіл між державою та спадкоємцями частини спадщини, що була вищою, або ліквідацією спадкового майна на користь держави. При цьому якщо неможливо було розподілити вищезазначене спадкове майно, то між державою, в особі її уповноважених органів, та спадкоємцями встановлювався режим спільного користування або встановлювалось право викупу частини на користь держави чи приватних осіб. Отже, вперше було передбачено режим спільного користування майном між державою, в особі її уповноважених органів, та приватними особами.

ЦК передбачав дві форми спадкування: за законом і за заповітом. Коло спадкоємців і порядок закликання їх до спадкування був досить обмеженим. Спадкоємці за заповітом та спадкоємці за законом співпадали, що могло сприяти передачі частини власності державі у вигляді відумерлої спадщини. Так, згідно примітки до ст. 422 ЦК, заповідач міг позбавити права на спадкування будь-якого із спадкоємців за законом, у цьому випадку спадкове майно в частині чи в цілому переходить державі.

Згідно зі ст. 418 ЦК коло осіб, які могли бути спадкоємцями, обмежувалось прямими низхідними (діти, внуки, правнуки) родичами, другого з подружжя, який пережив спадкодавця, а також непрацездатними та незабезпеченими особами, які фактично перебували на утриманні померлого не менше одного року

до дня його смерті. Спадкоємцями могли бути тільки особи, які були живими на момент смерті спадкодавця, а також діти, зачаті при його житті та народжені після його смерті.

Громадяни, які проживали разом із спадкодавцем, могли спадкувати предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку, які не входило до загальної спадкової маси. Обмеження щодо спадкування майна стосувалися насамперед промислових, торгових підприємств, предметів розкоші, грошових капіталів, будівель та окремих прав (забудови, оренди, тощо). Пізніше, до складу спадкової маси не могли бути включені грошова оцінка авторського права та патенти на винаходи.

Досить прогресивним для того періоду було оподаткування спадкового майна, яке регулювалось Декретом ВЦВК «Про спадкові мита». У ст. 1 вищезазначеного Декрету встановлювалось стягування мита із спадкового майна, що переходить до спадкоємців у таких розмірах: якщо окремий спадкоємець отримує частку спадкового майна вартістю від однієї до трьох тисяч рублів золотом, мито стягується у розмірі одного відсотка вартості спадкової частки; якщо вартість частки становить від трьох до шести тисяч рублів золотом, мито стягується у розмірі двох відсотків; якщо вартість частки становить від шести до десяти тисяч рублів золотом, мито стягується у розмірі чотирьох відсотків; якщо вартість частки перевищує десять тисяч рублів золотом, то кожних наступних десяти тисяч золотих рублів мито підвищується на чотири відсотки, причому неповних десять тисяч вважаються за повні; проте загальна сума спадкового мита не може перевищувати 50 % вартості спадщини, якщо вартість частки, одержуваної окремим спадкоємцем, нижче однієї тисячі рублів золотом, то частка його митом не обкладається.

Одночасно із Декретом РРФСР було прийнято Постанову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі — ВУЦВК) «Про спадкові мита», на виконання якої до ЦК УРСР були внесені деякі зміни. Були скасовані примітки до ст.ст. 416, 417, ст.ст. 419, 421, примітка 1-ша до ст. 422 були викладені у новій редакції.

Реалізація права на спадкування здійснювалось через народні суди за останнім місцем проживання померлого. Виклик спадкоємців через публікацію чи іншими способами не проводиться, але народним судом за місцем відкриття спадщини, після отримання повідомлення про смерть спадкодавця від відділу записів цивільного стану, негайно вживалися заходи щодо охорони спадкового майна. Охорона спадкового майна тривала до явки всіх спадкоємців до народного суду, але не довше 6 місяців. Спадкоємці за законом чи за заповітом після 6 місяців з часу відкриття спадщини могли отримати у місцевого народного судді свідоцтво про право на спадщину.

10 лютого 1930 року, після внесення відповідних змін до Положення про державний нотаріат РРФСР від 4 жовтня 1926 року, на нотаріальні органи був покладений обов'язок по охороні спадкового майна. 20 липня 1930 року було видано Положення про державний нотаріат Української РСР, у ст. 1 якого зазначались повноваження державних нотаріальних контор. У п. 15 ст. 1 вищезазначеного Положення зазначалось, що державні нотаріальні контори вживають

заходи щодо охорони спадкового майна, що залишилося після померлих, та видають свідчення, що підтверджують право на спадкування. З цього періоду народні суди були повністю звільнені від обов'язку видачі свідоцтв про право на спадщину спадкоємцям за законом чи за заповітом, однак спірні ситуації, які виникали між спадкоємцями, вирішувались у судовому засіданні.

Економічна криза у народному господарстві сприяла прийняттю нових нормативно-правових актів та внесення змін у застарілі. Зміни у спадковому праві пов'язані із затвердженням Постанови РНК СРСР «Положення про державні трудові ощадні каси» від 22 грудня 1922 року. Ст. 17 Положення надавала право вкладнику заповісти будь-яку суму вкладу будь-якій особі незалежно від того, чи є вона спадкоємцем за законом.

Однак цей виняток проіснував до 27 листопада 1925 року, коли було прийнято нове положення про державні трудові ощадні каси, яке обмежувало свободу заповідальних розпоряджень вкладами, установленими у ст.ст. 416 і 418 ЦК максимальної суми спадкового майна та колом законних спадкоємців [4, 53].

Наступні зміни у порядку спадкування були викликані прийняттям Постанови ЦВК і РНК СРСР «Про скасування максимуму спадкування та дарування» від 29 січня 1926 року. Центральним виконавчим комітетом (далі — ЦВК) союзних республік було запропоновано скасувати з 01 травня 1926 року обмеження у розмірі майна, яке могло переходити у спадщину. Погоджуючись з думкою В. В. Васильченка, зазначимо, що прийняття цього положення було викликано потребою полегшення можливості продовження існування промислових підприємств після смерті їх власників, а також з метою створення сприятливіших умов надходжень матеріальних та грошових коштів до народного господарства країни [4, 55]. У зв'язку з прийняттям вищезазначеної постанови в ЦК УРСР Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 07 липня 1926 року було внесено зміни у ст.ст. 419 і 421 та примітку 1 до ст. 422, скасовано примітку 1 до ст. 416 та ст. 417 ЦК.

29 січня 1926 року була прийнята Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про введення в дію положення про податок з майна, що переходить у порядку спадкування і дарування», яка скасовувала постанову ВУЦВК від 14 березня 1923 року «Про спадкові мита» та встановлювала нові правила обчислення та стягнення податку з отриманого спадкового майна. Податок обчислювався пропорційно, однак ставки оподаткування значно збільшувались.

20 лютого 1929 року ЦК УРСР був доповнений ст.ст. 422 і 427 у зв'язку з виданням Положення про державні трудові ощадні каси. Ст. 422 встановлювалось правило, за яким вкладники державних трудових ощадних кас і кооперативних організацій можуть указувати цим касам і організаціям осіб, котрим внесок як грошовий, так і в цінних паперах, повинен бути виданий у випадку смерті вкладника. Такими особами можуть бути як фізичні особи, незалежно від того, чи є вони спадкоємцями вкладника за ст. 418 Кодексу, так і юридичні особи. Згідно із ст. 427 внески в державні трудові ощадні каси (як грошові, так і в цінних паперах), за якими не зроблено розпорядження на випадок смерті вкладника, каси видають спадкоємцям вкладника [5, 33].

Незважаючи на закріплення права на спадкування, радянська влада намагалась поєднати інститут соціального забезпечення і спадкування. 31 травня 1926 року із прийняттям Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР вводився інститут усиновлення. З цього часу усиновлені та їх нащадки стали успадковувати майно усиновлювачів. З'являється інститут обов'язкової частки, однак в УРСР неповнолітні спадкоємці не мали права на обов'язкову частку (ст. 43 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР 1926 року).

Гарантія права на спадкування була закріплена у ст. 10 нової Конституції СРСР 1936 року: «Право особистої власності громадян на їх трудові доходи і заощадження, на житловий будинок і підсобне господарство, на предмети домашнього господарства і побуту, на предмети особистого споживання і зручності, рівно як і право спадкування особистої власності громадян, охороняється законом».

Підсумовуючи на початку 40-х років результати обговорення проблем спадкового права, Н. В. Рабінович зазначала, що на сучасному етапі спадкування набуває нового характеру, нового змісту, потребує нової регламентації на відміну від періоду НЕПу:

- до спадкування за законом необхідно допускати всіх осіб, які перебували з померлим у тому ступені родинності, за яким, як правило, існує певна спільність сімейних інтересів, що створює не лише презумпцію бажання померлого залишити цим родичам своє майно, а й дає їм усі підстави претендувати на спадкове майно;

- у батьків померлого право на спадщину виникає лише за умови відсутності подружжя; брати, сестри, віддалені висхідні родичі можуть набувати право на спадщину лише за умови відсутності ближчих родичів;

- між спадкоємцями однієї черги майно повинно ділитися на рівні частки [6, 76].

Із завершенням Великої Вітчизняної війни постала проблема реформування цивільно-правового регулювання суспільних відносин, охорони власності та спадкування майна громадян, що було пов'язано з колосальними людськими втратами. Таким чином, виникає гостра потреба захисту майнових інтересів громадян — родичів загиблих. Враховуючи наслідки війни, було розширено коло осіб, які мали право на спадщину, громадянам надавались ширші права для реалізації прав заповідача.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про спадкоємців за законом і за заповітом» від 14 березня 1945 року вперше встановлював черговість закликання до спадкування, розширив коло спадкоємців, включивши до нього непрацездатних батьків, братів та сестер померлого, право спадкодавця заповісти майно будь-якій особі, в тому числі державним органам та громадським організаціям, при відсутності спадкоємців за законом, неповнолітні діти і непрацездатні спадкоємці померлого мали право на обов'язкову частку у спадщині. Також встановлювався інститут спадкування за правом представлення.

На підставі загальносоюзного указу прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про зміни Цивільного кодексу УРСР» від 17 грудня 1945 року,

яким внесено зміни до інституту спадкового права і в новій редакції викладені ст.ст. 418, 420–424, 429, 430 та 433.

Спадкове право з внесеними до нього у 1945 році змінами було чинним, без суттєвих доповнень, аж до прийняття Верховною Радою СРСР «Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 08 грудня 1961 року, які набули чинності з 1 травня 1962 року.

Отже, спадкове право у період з 1917 по 1962 роки зазнало суттєвих змін, а саме: право на спадщину було закріплено в Конституції СРСР 1936 року, законом були визначені черги закликання до спадкування (перша — діти, непрацездатні батьки, той з подружжя, що пережив спадкодавця, друга — непрацездатні батьки померлого, третя — брати та сестри померлого); був встановлений інститут обов'язкової частки та спадкування за правом представлення, також були значно розширені права заповідача. Обмеження спадкових прав, нерівність — це ті проблеми, які існували протягом всієї історії розвитку радянських спадкових правовідносин і які лише останнім часом почали поступово вирішуватися.

Історичний аналіз норм спадкування дає можливість науковцям та практичним діячам у галузі права передбачити шляхи вирішення гострих проблем, пов'язаних із становленням нових об'єктів та форм власності, оскільки радянське спадкове право є основою сучасного українського спадкового права. Висновки та пропозиції, сформовані у даній статті, у подальшому можуть бути використані у курсі з «Історії держави та права України» та при розгляді спадкового права України у межах курсу з «Цивільного права».

Література

1. Дрониов В. К. Наследование по завещанию в советском праве. — К. : Изд-во Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченка, 1957. — 135 с.
2. Хрестоматия по истории отечественного государства и права 1917–1991 гг.: за заг. ред. О. І. Чистякова. — М. : Зеркало, 1997. — 856 с.
3. Новицкая Т. Е. Гражданский кодекс РСФСР 1922 года. — М. : ИКД «Зеркало-М», 2002. — 224 с.
4. Васильченко В. В. Формування спадкового права в період створення радянської державності в Україні (1922–1937 рр.) // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. — 2003. — № 2(11). — С. 50–57.
5. Нелін О. Спадкове право УРСР за Цивільним кодексом 1922 р. // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 4. — С. 32–35.
6. Рабинович Н. В. Законодательные проблемы советского наследственного права // Советское государство и право. — 1949. — № 5–6. — С. 72–85.

Анотація

Половинкіна Р. Ю. Перша кодифікація положень спадкового права за Цивільним кодексом УРСР 1922 року: історико-правовий аспект. — Стаття.

Стаття присвячена історико-правовому аналізу інституту спадкування у радянський період під час першої кодифікації положень спадкового права. На основі проведеного дослідження автор статті пропонує самостійні висновки та судження про співвідношення публічних та приватних інтересів при реалізації права на спадкування в зазначений період.

Ключові слова: право власності, право на спадщину, особиста власність, заповіт, Цивільний кодекс, коло спадкоємців, декрет, обов'язкова частка.

